

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

А. В. ХАРЧЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХП»

ПОШУКИ ГОЛКИ У СКИРДІ, АБО ЯК ЗНАЙТИ КУПЕЦЬКУ РОДИНУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті автор досліджує історіографічну ситуацію вивчення купецької родини Харківської губернії у вітчизняній історіографії. Проблема має тривалу традицію вивчення, тим не менш, доволі складно скласти її цілісну картину. Кожен з окреслених хронологічних періодів вивчення історії родини гільдійців мав свої особливості і потребує ретельного аналізу, що дозволить з'ясувати можливі напрямки подальших розвідок.

Ключові слова: гільдія, історіографія, купецька родина, соціальна історія, Харківська губернія.

Постановка проблеми. Останнім часом в українській історичній науці спостерігається помітне зацікавлення соціальною історією. Характерною ознакою такого інтересу є зростання кількості наукових праць, автори яких декларують пріоритетність цієї області історичних досліджень. Соціальна історія надає можливості для проведення всестороннього вивчення життя суспільства. Одним з її напрямків є історія родини. Сім'я є найбільш міцною ланкою суспільства і засобом, за допомогою якого зберігаються і передаються культура і традиції. Втім, беззаперечна важливість родини в історії не гарантувала їй повноправності як науковому об'єкту. Радше навпаки, тривалий час історія родини знаходилась поза сферою наукових досліджень. З цієї точки зору, представник міських прошарків населення Російської імперії, купецька родина Харківської губернії – одного з регіонів Наддніпрянської України, безперечно заслуговує на окрему увагу. Історія купецької верстви України тільки починає вивчатися, а щодо купецької родини, то кожна робота в цьому напрямку стає по справжньому піонерською.

Метою нашого дослідження є ревізія вітчизняної історіографії на предмет вивчення купецької родини протягом кінця XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історіографія періоду Російської імперії у вивченні купецької родини є доволі суперечливою. З одного боку, в ній не було створено узагальнюючих праць, безпосередньо з історії купецтва, тим більше, купецької родини, зокрема стосовно Харківської губернії. З іншого, вона мала безсумнівні здобутки і досягнення, які ми спробуємо окреслити нижче. Ліберальні реформи 1860-х рр. і пов'язане з ними піднесення ролі вітчизняної буржуазії, викликали зростання інтересу до купецької верстви. Свідченням такого суспільного інтересу може слугувати поява в різних журналах та збірках статей та заміток з даної тематики. Серед них слід відзначити збірник «Наше купечество с серьезной и карикатурной стороны», зі статтями, присвяченими ролі купецтва в суспільстві, його економічній діяльності, побуту, деяким тенденціям розвитку стану тощо [37].

Звичайно, що історичні нариси, присвячені комерційним, суспільним і культовим закладам губернії не є надто інформативними для вивчення купецької родини і можуть використовуватись лише побіжно [8].

Проблемою дослідження купецтва займались науковці різних дисциплін, зокрема економісти і правники. Праці юристів – О. Д. Градовського [14], І. І. Дитятіна [19], І. С. Вольмана [9], К. Шматкова [51], присвячені цілій низці питань правового положення населення, зокрема, купецької верстви, на сьогодні є надзвичайно важливими для кожного дослідника цієї проблеми.

Досить цікавими видаються біографії провідних представників купецтва регіону – А. К. Алчевського та І. Г. Харитоненка, видані на рубежі XIX-XX ст. [3; 23]. Ці брошури, написані у стилі панегіриків, відображали діяльність

вказаних діячів у найвигіднішому світлі. Разом з тим, вони були спробою осмислення ролі купецтва в імперському суспільстві, а також містили чимало фактичного матеріалу стосовно життя харківського купецтва того періоду.

Окремо слід згадати дослідження харківських науковців Д. І. Багалія та Д. П. Міллера. У двотомній монографії автори достатньо повно відобразили картину міського життя сучасного їм Харкова [1]. І сьогодні дослідники вважають, що ця праця найповніше, серед сучасних їй праць, висвітлює різні аспекти життя й діяльність купецтва Харкова. Втім, характер роботи майже не дає можливості створити цілісне уявлення безпосередньо про купецьку родину.

Беззаперечним досягненням історіографії другої половини XIX – початку XX ст. було накопичення різноманітної інформації стосовно купецтва Харківської губернії, яка стала ґрунтом для подальших досліджень. Однак питання системного історичного дослідження купецтва, купецької родини і поготів, так і не було поставлено. При наявності значного фактологічного матеріалу, тогочасна історіографія страждала на відсутність концептуальних висновків. Основною формою досліджень були нариси і невеличкі статті в періодичних виданнях.

У радянський час, при вивченні історії купецтва, як соціальної верстви дореволюційного суспільства, пріоритетними в історичних дослідженнях вважалися суто економічні проблеми, на кшталт розвитку торгівлі, промисловості, інших галузей народного господарства та процеси, пов'язані з ними. При дослідженні теми родини вчені, перш за все, зосереджувались на становищі пролетарської родини, або навколо проблем нової «радянської» родини. Купецтво, як соціально ворожа верства, ототожнювалось з класом експлуататорів, тому автори або оминали його проблеми, або подавали їх у певному ракурсі, зумовленому ідеологією історичного матеріалізму [5, с. 114].

В межах радянської історіографії можна виділити два підперіоди: 1920-ті – 1950-ті рр. та 1960-ті – 1991 р. Кожен з цих етапів містив різні, нерідко суперечливі тенденції. Так, для першого етапу визначальним було становлення традиції негативного висвітлювання історії купецького стану та обмеження досліджень центральними регіонами європейської частини Російської імперії. Другий етап визначався новими науковими тенденціями у дослідженнях та появою потужних регіональних наукових шкіл.

Втім, праці, що з'явилися на початку першого етапу, в 20-ті рр. XX ст. певною мірою зберігали генетичний зв'язок з традиціями попередників, закладеними дорадянськими дослідниками. Такій ситуації сприяла і відсутність всеохоплюючого ідеологічного тиску, який стане супутником вітчизняної історичної науки вже у наступне десятиріччя. Робота П. А. Берліна «Русская буржуазия в прошлом и настоящем», що була видана в 1922 р. стала першою спробою комплексного висвітлення історії російської буржуазії у XVIII–XX ст. [4]. Купецтво не було представлено в роботі окремо і розглядалось в рамках свого класу – «буржуазії». Потрібно зазначити, що такий підхід в подальшому став характерним для радянської історичної науки.

В рамках загальних досліджень радянськими істориками імперської буржуазії слід відзначити праці М. П. Присьолкова – «Купеческий бытовой портрет XVIII – XX вв.» та Б. Б. Кафенгауза – «Купеческие мемуары XIX в.» [41; 24]. Купецтво розглядалось з точки зору нових ідеологічних та моральних засад суспільства. Автори дослідили культурні і побутові аспекти історії купецького стану, а також проаналізували таку важливу групу джерел з даної проблематики, як матеріали особового походження, а саме – купецькі спогади і мемуари. Сучасні дослідники відзначають важливість цих праць у джерелознавчих розвідках і для сьогоденних науковців. Втім, ці праці спиралися переважно на матеріали, що стосувалися столичного купецтва. Вже тоді була закладена традиція, що тривалий час зберігалась в радянській історіографії – розглядати історію російської буржуазії, зокрема і купецтва майже винятково на прикладі центральних районів Російської імперії.

У 30–40-і рр. XX ст. дослідження з історії буржуазії Російської імперії майже не зустрічаються. Поодинокі роботи, які торкалися окремих аспектів цієї проблеми, носили описовий характер і здебільшого ґрунтувалися на вузькій джерельній базі. Так, у роботі С. Я. Вольфсона – «Семья и брак в их историческом развитии» була приділена увага дослідженню родини та шлюбу доби феодального та капіталістичного устрою, і серед інших верств суспільства автор не оминув і купецьку родину [10]. Тези і висновки дослідника є досить суперечливими. Серед них – наведена академіком статистика купецьких шлюбів за розрахунком чи за почуттями укладаючих шлюб. Безперечно, причину такого викривлення слід шукати в ідеологічних нашаруваннях характерних часу публікації.

На рубежі 40–50-х рр. була видана праця П. І. Лященка – «История народного хозяйства СССР» [30]. Для вивчення дореволюційного періоду автор запропонував схему майбутніх історичних досліджень: джерела формування буржуазії, її роль у розвитку економіки і суспільному житті, відмінності в процесах становлення столичного і провінційного підприємництва тощо. Також, дослідник торкнувся питань культури і побуту купецтва, щоправда обмежився досить загальними фразами.

В тому ж ключі була написана стаття А. С. Ніфонтова – «Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в.» [39]. Додержуючись вищезгаданої традиції, науковець концентрує свою увагу саме на московській буржуазії. Автор доводить, що купецтво було осередком цього класу, принаймі у столичному місті. Цікавим є «утішний» для верстви висновок про те, що, відносно інших станів тогочасного суспільства, у купецтві «порівняно слабо виражені процеси розкладу» [39, с. 47].

З 60-х рр. XX ст. спостерігається поява нових підходів до досліджень купецтва. Суттєво розширюється джерельна база розвідок. Починається послідовне і систематичне дослідження історії буржуазії Російської імперії. Протягом наступних десятиліть з'являється ціла низка праць, у яких досліджувалися проблеми походження і складу підприємців, торгово-

промислової політики, первісного нагромадження, ролі іноземного капіталу в економіці країни, суспільної діяльності буржуазії тощо. При цьому, купецтво продовжували розглядати, як невід'ємну частину цього класу. Діяльність окремих представників купецтва Харківської губернії фрагментарно висвітлювалася в нарисах історії промислових підприємств. Однак, їх автори навряд чи виправдано характеризували підприємців виключно як експлуататорів трудового населення.

Найважливішою роботою узагальнюючого характеру з історії російської буржуазії XIX ст. стала праця В. Я. Лаверичева – «Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861 – 1900» [28]. Представивши купецтво як осередок буржуазії, автор визначив місце останньої в економічному і суспільному житті імперії, її питому вагу в соціальній структурі післяреформеного суспільства. Втім, розглядаючи соціокультурну сферу існування верстви, автор приходять до досить суперечливих висновків щодо «недостатньої освіти і замкненості у колі родинних та вузькокастових інтересів», або «патріархальних норів, що царювали серед купецтва». І нарешті, навряд чи виправданим виглядає невтішний «діагноз», про те що «розклад купецтва як стану розпочався ще до реформи 1861 р.» [28, с. 123]. Аналізуючи суспільну діяльність стану, торкаючись питання побуту і дозвілля його представників, автор акцентує увагу на прояві «фальшивих моральних цінностей, нищих інстинктів» [28, с. 134].

У 1970-ті рр. рамки традиційних досліджень було розширено. Радянську історіографію купецького стану поповнили праці присвячені купецтву окремих територій Російської імперії [547]. Регіональні видання пропонували свої сторінки науковцям з інших місцевостей СРСР.

Серед робіт цього періоду значний інтерес представляє монографія Г. Х. Рабиновича – «Крупная буржуазия и монополистический капитал в экономике Сибири конца XIX – начала XX вв.» [43]. Автор значно розширив дослідницьке поле, представивши науковому середовищу нові групи архівних матеріалів. В своїй роботі дослідник проаналізував чисельність, джерела формування, основні напрямки підприємницької діяльності буржуазії; простежив діяльність відомих купецьких родів.

Цей же період відзначений долученням до вивчення регіональної буржуазії українських істориків. В працях І. О. Гуржія та Б. А. Кругляка купецтво українських губерній висвітлювалось переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі та промисловості наприкінці XVIII – на початку XX ст. [16; 25]. Знов таки, купецтво не виділялось окремо, а ототожнювалось з торгівельною та промисловою буржуазією регіону.

Вищеназвані зміни у вітчизняних дослідженнях 1960-1980-х рр. синхронно збігались зі справжнім проривом у західноєвропейських дослідженнях історії родини. Наслідком такого прориву стало значне оновлення підходів і концепцій щодо вивчення суспільства і зокрема інституту родини. Спроба продемонструвати певний розрив з традиційною наукою призвела до появи терміну – «нова соціальна історія». Таку назву отримав потужний

інтелектуальний рух останньої третини ХХ ст., наслідками якого стало утвердження ідеї цілісності гуманітарних наук, як наук про людину. Складовими «нової соціальної історії» стали: історія родини, гендерна історія, історія дитинства, історія повсякдення тощо. Фундаментальні праці за цими напрямками з'являлись протягом 1970-х-1980-х рр. стараннями Дж. Хайнала [54], П. Леслета [56]. Не взявши до уваги класичні роботи в руслі цих змін, не можливо зрозуміти перехід історії родини з області маргінального знання на провідні позиції нової історичної науки. Тим більше, що і радянська історіографія, вочевидь, сприйняла нові віяння (більшою мірою це відобразилось в працях радянських науковців 1980-х рр.).

В 1970-1980-х рр. до вивчення історії родини на підставі нових наукових методів приєднуються італійські, французькі та німецькі вчені. У рамках так званої «мікроісторії» вивчався щоденний досвід різних соціальних груп, зокрема, їх шлюбні традиції. Історія родини інтегрувалась у академічну історію, як невід'ємна складова соціальної історії.

Наприкінці 1970-х рр. статті Дж. Хайнала та П. Леслетта були видані в СРСР російською мовою, але не викликали широкого резонансу (принаймні не призвели до дискусії навіть в середовищі радянської історичної науки). Скоріше за все, така реакція була зумовлена тим, що структури родини в СРСР залишались маловивченими, були відсутні дослідження на мікрорівні. Крім того, дослідження родини майже не входили в поле зору вітчизняних істориків, залишаючись парафією етнографії, демографії тощо. З середини 1980-х рр. з'являються дослідження присвячені окремим місцевостям Російської імперії, авторами яких були вчені з країн Західної Європи та США [53; 57]. У дослідженні історії родини науковці продемонстрували високий рівень аналітичності і міждисциплінарності, що цілком відповідало вимогам «нової соціальної історії».

У 1980-х рр. нові віяння простежуються також в радянських дослідженнях купецтва. Стаття А. Н. Боханова «Российское купечество в конце XIX – начале XX века» стала мабуть першою працею, присвяченою саме купецькому стану, а не його класовому узагальненню [6]. Автор вивчав процеси, що відбувались всередині верстви і пов'язав їх з загальними змінами всередині суспільства Російської імперії ХІХ ст.

У праці О. Р. Будіної «Город и народные традиции русских» розглядався побут купецтва як міської верстви населення, була досліджена проблема соціалізації дитини в купецькій родині, щоправда увага вченої зосереджена, перш за все, на вихованні хлопичка [7].

Проблемам шлюбної поведінки міського населення імперії, зокрема купецтва, була присвячена праця Г. В. Жирнової «Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем» [22]. Дослідниця не обмежилась загальними фразами, а продемонструвала особливості купецького шлюбу на підставі широкого архівного матеріалу.

Таким чином, безумовним досягненням історіографії радянського періоду стала поява узагальнюючих праць з історії купецького стану, присвячених як купецтву всієї Російської імперії, так і окремих регіонів. Дослідники вели до наукового обігу значний архівний матеріал, залучали у своїх розвідках різні групи джерел, в тому числі, активно використовували масові джерела і документи особового походження. Однак, купецтво досліджувалось переважно у складі так званого класу буржуазії, науковці зосереджувались перш за все на економічних аспектах діяльності верстви, майже не торкаючись проблем історії купецької родини.

Наприкінці періоду радянська історична школа зазнала впливу західноєвропейських тенденцій в дослідженні соціальної історії, зокрема, в історії родини. Результатом стало значне розширення проблематики історичних робіт, використання нових підходів і концепцій. Тим більше, що і західні дослідники не полишали тему соціальної історії Російської імперії. Їх головну увагу привертала 1880-90-ті рр. XIX ст., як найбільш важливий період формування російської буржуазії. Дослідники відзначали, що імперське купецтво до цього періоду не було буржуазією у розумінні західних істориків. Характерна позиція відомого американського історика Р. Пайпса, який у своїй праці «Россия при старом режиме» відповідний розділ назвав «Буржуазия, которой не было» [40]. Методологічна криза, що охопила вітчизняну науку напередодні розпаду СРСР полегшила сприйняття цих впливів.

У 1990-х рр. історіографічна ситуація принципово змінилася. Дослідження історії купецтва отримали своє продовження в українській історичній науці. Стали можливими позбавлена ідеологічних шат інтерпретація опублікованих документів, застосування нових методів досліджень, залучення великого досвіду західноєвропейських авторів і безпосередня співпраця з їх науковими школами. Вітчизняні історики отримали можливість неупередженого висвітлення історії купецького стану, використання здобутків дослідників імперського періоду, залучення неопублікованих раніше джерел. Можливості, якими між тим ще потрібно було скористатись.

Втім, історія родини не зайняла належного місця в українській історичній науці. Досить скромним залишається внесок українських вчених і в загальноєвропейські дослідження з історії родини. Треба визнати абсолютно справедливим твердження відомого дослідника соціальної історії Слобожанщини В. Л. Маслійчука про те, що: «вибух зацікавлення доіндустріальною сім'єю характерний для західного наукового світу в 70-80-ті рр. XX ст., майже не торкнувся українських істориків» [33, с. 76]. Така ситуація є, безумовно, непринятною з огляду на визнану європейською науковою спільнотою перспективність і навіть домінантність вивчення родини в історичних дослідженнях. Солідарність з такою позицією проголошує відомий український дослідник О. П. Реєнт, наголошуючи на недостатній вивченості міських верств населення в українській історичній науці [44, с. 227].

На цьому тлі все ж можна виділити працю Ю. Г. Гошка з питань сімейного права [13]. Інтерес представляє дослідження Р. П. Чмелик – «Мала українська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст.», в якому авторка розглядає структуру та функції української, передовсім селянської, родини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., наголошуючи на її переважаючій нуклеарності у досліджуваній період [48]. В. П. Марочкін, в своїй монографії розглянув українську міську родину ХV – першої половини ХVІІ ст., в світлі правничих, морально-етичних і звичаєвих норм її життя [31]. Дослідниця Н. Старченко темою своєї розвідки «Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї», обрала шлюбну поведінку українського населення, зокрема малодосліджену проблему шлюбних стратегій українських вдів [46].

Історія ж власне купецької родини і сьогодні залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Незважаючи на досить сприятливі для досліджень обставини, і сьогодні О. М. Донік має всі підстави писати про те, що: «У вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва» [20, с. 17]. В цьому з ним погоджується і О. І. Гуржій [17, с. 3]. За останні два десятиліття доробок вітчизняних науковців поповнили лише окремі статті і кілька дисертаційних досліджень. Інтереси українських істориків 1990-х рр. зосереджувались навколо традиційних тем: професійної діяльності купецтва, соціально-правового статусу, динаміки чисельності тощо. Серед них можна відзначити працю Т. І. Лазанської, присвячену питанням соціального походження української буржуазії в ХІХ ст. та ролі купців в заснуванні українських торгових домів в українських губерніях [29]. Зокрема, авторка відзначила провідні позиції купецтва серед міського населення Харківської губернії. В. В. Крутиков досліджує історію української буржуазії на фоні економічної політики центрального уряду; Т. М. Ніколаєва висвітлила питання участі і ролі купецтва українських губерній у справі розвитку професійної освіти [38].

Деяким аспектам історії українського купецтва, із збереженням «радянської» традиції класового маркування були присвячені роботи Б. А. Кругляка [26], О. І. Гуржія [17]. У цих працях зберігається солідний фактичний матеріал, в тому числі, стосовно підприємницької діяльності харківських купців.

Не можна оминати увагою і праці О. М. Доніка, зокрема «Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.)» та «Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.)» [20; 21]. Свої дослідження дослідник присвятив історії купецького стану українських губерній в ХІХ ст., зосереджуючи свою увагу навколо питань про особливості правового статусу верстви, її етнічної структури, станової і професійної організації, соціокультурної активності.

Серед новітніх вітчизняних досліджень купецької верстви відзначимо роботу І. О. Гуржій – «Окремі аспекти повсякденного життя київських купців ХІХ ст.». Втім, в темі купецької родини дослідниця обмежується тезами про «сімейні драми» та «сімейні чвари» якими і характеризує повсякденне життя купецтва [15, с. 27].

Історія власне купецької родини Харківської губернії до останнього часу практично не вивчалася. Як одну з перших спроб постановки проблеми вивчення історії місцевого купецтва відзначимо популярний історичний нарис за авторством А. І. Епштейна і С. М. Куделка «Харьковское купечество (1654–1917 гг.)» [52]. Звернення до деяких аспектів історії купецького стану регіону фрагментарно присутнє в дисертаційних роботах з історії Харкова і Лівобережної України [11].

Великий інтерес для дослідження представляють праці Д. М. Чорного [50; 49]. Так, в монографії «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» автор ґрунтовно розглянув станові, статові, вікові та національні особливості міського населення, торкнувшись в тому числі і купецької верстви. Значний інтерес представляє дослідження вченим міської самосвідомості і повсякденного життя городян на межі століть. В статті, присвяченій харківському купцеві С. М. Жевержеєву, автор не тільки систематизував факти його особистої біографії, але і спробував проаналізувати тенденції розвитку суспільно-політичної і підприємницької активності харківського купецтва на поч. ХХ ст.

Особливо слід відзначити праці В. Л. Маслійчука присвячені історії Слобідської України ХVІІІ-ХІХ ст. [32; 33]. Ці дослідження є чудовим прикладом сучасного підходу до вивчення соціальної історії. Предметом зацікавлення автора є перш за все українська старшина, тим не менш, напрацювання В. Маслійчука в гендерній історії, історії дитинства, біографічні дослідження, вивчення проблеми модернізації і традиції регіону стали корисними для нашого дослідження.

Першою спробою створення цілісної картини історії верстви стало дисертаційне дослідження Ю. А. Белікова – «Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» [3]. Автор, розглянув історію купецтва на прикладі Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідник подав цілісну картину діяльності цієї верстви, розглянув купецтво як специфічну соціальну групу з типовими заняттями, побутовими та культурними традиціями, роллю у громадському житті. Однак, Ю. А. Беліков глибинно дослідивши професійну діяльність та економічно-правове становище верстви, залишив поза увагою проблеми купецької родини.

Таким чином, незважаючи на актуальність проблеми, що підтверджується публікаціями останнього десятиліття, історія купецької родини Харківської губернії залишається майже недослідженою. Окремі фрагменти представлені в роботах дослідників не дають комплексного уявлення про родину цієї соціальної верстви та її життя, як публічне, так і приватне. Нерідко автори науково-популярних і публіцистичних нарисів торкаючись цієї тематики обмежуються певними стереотипними уявленнями, на зразок пригод купців у ресторанах, або «темного царства» сімейного життя купецької родини.

В той же час, потужна традиція західноєвропейських досліджень з історії родини, їх сучасні напрацювання є необхідним методологічним чинником для такого дослідження.

Водночас, помітних успіхів у вивченні історії купецтва досягла російська історична наука. За останнє десятиліття вийшла величезна кількість наукових, науково-популярних та публіцистичних праць. Їх автори розкривають важливі особливості розвитку купецтва в досліджуваний період, характеризують основні напрямки його діяльності, розробляють новітні методи і концепції до вивчення цієї соціальної верстви. Широко представлена в цих дослідженнях і історія купецької родини, в тому числі на регіональному рівні. Найзначнішим дослідженням суспільства Російської імперії на всьому пострадянському просторі стали фундаментальні праці Б. Н. Миронова [34; 35]. Б. Миронов з особливою увагою поставився до теми родини і внутрішньородинних відносин. На особливу увагу заслуговує двотомна монографія «История предпринимательства в России» [36], створена колективом Інституту російської історії РАН. Дослідження охопило історію підприємництва від доби Середньовіччя до початку ХХ ст. Російські вчені проаналізували різні аспекти історії підприємництва, що мають безпосереднє відношення до купецького стану: законодавче поле, в якому діяв підприємець, організаційні форми його діяльності, представницькі організації, культурний і духовний світ імперського буржуа, генеалогію окремих родів тощо.

Окремо слід відзначити великий пласт публікацій з історії купецтва окремих міст і регіонів Російської імперії (зазвичай, у кордонах сьогоднішньої РФ). Вони представляють собою досить розлогий спектр робіт, від енциклопедій, довідників і популярних краєзнавчих нарисів до фахових статей і ґрунтовних монографій. Прикладом може слугувати збірник «Семья в ракурсе социального знания», авторський колектив якої представлений науковцями петербурзьких та московських наукових установ, представниками університетів Тамбова та Новосибірську [45]. Збірник містить статті, присвячені соціальній історії, історико-демографічним проблемам, гендерним дослідженням родини, в тому числі купецької сім'ї, в Російській імперії ХVIII-ХХ ст.

Серед регіональних центрів вивчення історії купецтва помітно виділяється західносибірська школа. Серед її представників слід відзначити перш за все праці Ю. М. Гончарова [12]. Останнє десятиліття в російській історичній науці знаменується підвищенням значенням соціокультурного напрямку досліджень. Головна увага приділяється проблемам менталітету, ціннісних орієнтацій, побуту тощо. На перший план виходять роботи присвячені гендерним дослідженням, історії родини, повсякденній історії. Цим питанням присвячені спеціальні праці Н. Л. Пушкарьової, Г. М. Ульянової та багатьох інших науковців [42; 47].

Однак і сьогодні відчувається певний брак власної методологічної бази, на яку б могли спиратись дослідники історії родини. Під власною методологічною базою маємо на увазі сукупність прийомів дослідження, які були б

запропоновані вітчизняними науковцями та запозичені ними у іноземних історичних шкіл, і використовувалися у наукових дослідженнях. Вважаємо, що в сучасній українській історичній науці майже відсутні праці з соціальної історії написані на рівні визнаних західноєвропейських зразків.

Висновки дослідження. Підводячи підсумки, можна сказати, що історіографія періоду Російської імперії накопичила значний обсяг інформаційного матеріалу і має достатньо робіт, в яких відображена історія купецтва. За своїм науковим рівнем вони не поступались найкращим зразкам тогочасної європейської науки. Однак не має підстав казати про цілеспрямоване вивчення історії купецтва в цей період, тим більше про вивчення купецької родини. Праці, які торкалися даної проблематики, мали випадковий характер. Історіографія радянського періоду традиційно розглядала історію купецтва, як складову частину історії буржуазного класу. Дослідженням радянського періоду була притаманна певна ідеологічна ангажованість. Проблема дослідження купецтва по різному ставилась в різні періоди радянської доби. Здебільшого у дослідженнях переважала негативна оцінка діяльності купецтва, поведінки купецтва в суспільному і побутовому житті тощо. Продовження традицій попередників з дорадянської історичної школи, характерне 1920-м рр., змінилось ідеологічно «вірними» працями 1930-50-х рр. У 1960-80-х рр. значно розширилась тематика досліджень, вони вийшли на регіональний рівень та ознайомили вітчизняних науковців із здобутками істориків Заходу. Радикальні зміни пов'язані з розпадом СРСР на початку 1990-х рр. створили нові умови існування для історичної науки. Українські історики позбулися ідеологічного тягара і отримали широке поле для досліджень. Досвід попередників і напрацювання західноєвропейських наукових шкіл надавали можливість створити потужну і сучасну історичну науку. Втім, за часів незалежності, українська історична наука не здобула великих досягнень у напрямку соціальної історії. Проблеми історії купецтва традиційно відносились до другорядних. Тим більше це стосується історії купецької родини. І хоча в сучасній науковій літературі тема історії купецтва представлена більш різнопланово, далеко не всі її аспекти висвітлюються. Відкритим залишається питання історії купецької родини українських регіонів, зокрема Харківської губернії.

Список літератури: 1. *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Т. 1. – Харьков, 1993. – 568 с.; – Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с. 2. *Беліков Ю. А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 267 с. 3. *Белов В. Д. А. К.* Алчевский. 1835–1901 / В. Д. Белов. – М., 1903. – 21 с. 4. *Берлин П. А.* Русская буржуазия в прошлом и настоящем / П. А. Берлин. – М., 1922. – 308 с. 5. *Буржуазия накануне Февральской революции.* – М.-Л., 1927. – 204 с. 6. *Боханов А. Н.* Российское купечество в конце ХІХ – начале ХХ века / А. Н. Боханов // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 106–118. 7. *Будина О. Р.* Город и народные традиции русских / О. Р. Будина. – М., 1989. – 254 с. 8. *Верховский П. В.* Краткий очерк возникновения в Харькове Коммерческого училища / П. В. Верховский. – Харьков, 1894. – 39 с. 9. *Вольман И. С.* Опека и попечительство / И. С.

Вольман // Журнал Министерства Юстиции. – 1902. – С. 128-136. **10.** *Вольфсон С. Я.* Семья и брак в их историческом развитии / С. Я. Вольфсон. – М., 1937. **11.** *Головко О. М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997. – 280 с. **12.** *Гончаров Ю. М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв. (по материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири) / Ю. М. Гончаров. – М., 1998. – 240 с. **13.** *Гошко Ю. Г.* Населення українських Карпат XV – XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут / Ю. Г. Гошко. – К., 1976. – 207 с. **14.** *Градовский А. Д.* Собрание сочинений: В 9 т. / А. Д. Градовский. – Т. 7: Начала русского государственного права. – СПб., 1901. – 433 с. **15.** *Гуржій І. О.* Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. / І. О. Гуржій. // Укр. іст. журнал. – 2009. – № 6. – С. 24-34. **16.** *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К., 1968. – 189 с. **17.** *Гуржій О. І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. І. Гуржій. – К., 2004. – 80 с. **18.** *Гущина Л. И.* Формирование и предпринимательская деятельность крупной буржуазии Кубанской области и Черноморской губернии (1860-е – 1913 гг.). – Автореф. дис. ... к.и.н. – Краснодар, 1985. – 24 с. **19.** *Дитятин И. И.* Статьи по истории русского права / И. И. Дитятин. – СПб., 1895. – 632 с. **20.** *Донік О. М.* Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 7. – С. 16-41. **21.** *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К., 2008. – 271 с. **22.** *Жирнова Г. В.* Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем / Г. В. Жирнова. – М., 1980. – 150 с. **23.** *Иван Герасимович Харитоненко.* – Харьков, 1894. – 24 с. **24.** *Кафенгауз Б. Б.* Купеческие мемуары XIX в. / Б. Б. Кафенгауз. М., 1928. – С. 105–128. **25.** *Кругляк Б. А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б. А. Кругляк // Укр. іст. журнал. – 1974. – № 3. – С. 36–43. **26.** *Кругляк Б. А.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81. **27.** *Крутіков В. В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ, 1992. – 256 с. **28.** *Лаверычев В. Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861 – 1900 / В. Я. Лаверычев. – М., 1974. – 252 с. **29.** *Лазанська Т. І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73. **30.** *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М., 1956. – 728 с. **31.** *Марочкін В. П.* Українська міщанська родина в світлі правничих, морально-етичних і звичаєвих норм життя / В. П. Марочкін. – Торонто, 1999. – 113 с. **32.** *Маслійчук В. Л.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-90-х рр. XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 197-215. **33.** *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур (Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст.) / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2007. – 399 с. **34.** *Миронов Б. Н.* Семья семье рознь / Б. Н. Миронов // Родина. – 2001. – №8. – С.60-66. **35.** *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – Т. 1. – СПб., 2003 – 548 с.; – Т. 2. – СПб., 2003 – 583 с. **36.** *История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн. 1: От средневековья до середины XIX в. / В. И. Бovyкин и др. – М., 2000. – 480 с.; Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX вв. / В. И. Бovyкин и др. – М., 2000. – 575 с. **37.** *Наше купечество и торговля с серьезной и карикатурной стороны: Сборник, изданный под редакцией русского купца. – М., 1865–1867. **38.** *Ніколаєва Т. М.* Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва // Укр. іст. журнал. – 2005. – № 1. – С. 82–96. **39.** *Нифонтов А. С.* Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. / А. С. Нифонтов – 1955. – Т. 54. – С. 239–250. **40.** *Пайпс Р.* Россия при старом режиме / Р. Пайпс. – Кембридж, 1980. – 440 с. **41.** *Приселков М. П.* Купеческий бытовой портрет XVIII–XX вв. / М. П. Приселков. – Л.: Б. и., 1925. – 47 с. **42.** *Пушкарева Н. Л.* Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX вв.) / Н. Л. Пушкарева. – М., 1997. – 381 с. **43.** *Рабинович Г. Х.* Крупная буржуазия и монополистический капитал в экономике Сибири конца XIX – начала**

XX вв. / Г. Х. Рабинович. Томск, 1975. – 328 с. **44.** *Реєнт О. П.* Історія України ХІХ – початку ХХ ст. / О. П. Реєнт // Укр. іст. журнал. – 2010. – № 3. – С. 218–232. **45.** *Семья в ракурсе* социального знания. – Барнаул, 2001. – 272 с. **46.** *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї / Н. Старченко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 42–62. **47.** *Ульянова Г. Н.* Духовный облик и образ жизни предпринимателей пореформенной России / Г. Н. Ульянова // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 50–53. **48.** *Чмелик Р. Б.* Мала українська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції) / Р. Б. Чмелик. – Львів, 1999. – 143 с. **49.** *Чорний Д. М.* Сергій Миколайович Жевержеєв: купець і громадський діяч / Д. М. Чорний // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 260–268. **50.** *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 303 с. **51.** *Шматков К.* Узаконение и усыновление детей / К. Шматков // Журнал Министерства Юстиции. – 1902. **52.** *Эпштейн А. И., Куделко С. М.* Харьковское купечество (1654–1917 гг.) / А. И. Эпштейн, С. М. Куделко // Харьков торговый. – Харьков, 1999. – С. 5–57. **53.** *Czap P.* «A large family: the peasants greatest wealth»: serf households in Mishino, Russia, 1815 – 1858. – Cambridge, 1983. P. 128 – 147. **54.** *Hajnal J.* European marriage patterns in perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Everslay (eds). Population in History. – Chicago, 1965. P. 101 – 143. **55.** *Hareven T.* The History of the Family and the Complexity of Social Change / The American Historical Review. Vol. 96. 1991. No 1. P. 95. **56.** *Laslett P. and Wall R. (eds.).* Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. – Cambridge, 1972. **57.** *Mitterauer M. and Kagan A.* Russian and central European family structures: comparative view / Journal of Family History, 7 (1982). P. 103–131.

Надійшла до редколегії 10.11.2012

УДК 94:314.148(477.54)“XVIII/XX”

Пошуки голки в скирді, або як знайти купецьку родину у вітчизняній історичній літературі / А. В. Харченко, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХП» // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2012. - № 65 (971). – С. 86–98. Бібліогр.: 57 назв.

В статье автор исследует историографическую ситуацию с изучением купеческой семьи Харьковской губернии в отечественной историографии. Проблема имеет длительную традицию изучения, тем не менее, довольно трудно составить ее целостную картину. Каждый из обозначенных хронологических периодов изучения истории семьи гильдейцев имел свои особенности и требует тщательного анализа, который позволит выяснить возможные направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: гильдия, историография, купеческая семья, социальная история, Харьковская губерния.

The author researches the historiographical situation with the study of the merchant family Kharkov province in the national historiography. The problem has a long tradition of learning, however, it is difficult to make a complete picture. Each of the designated chronological periods merchant's family history had its own peculiarities and requires careful analysis, which will clarify the possible directions for further research.

Keywords: guild, historiography, merchant family, social history, Kharkov Province.